

MIKLÓS PÉTER

1956 a katolikus egyháziak visszaemlékezéseiben

Az eddigi előadások arról szóltak – levéltári forrásokat alapul véve –, hogy az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc napjainak és az azt követő időszaknak az eseményei hogyan alakultak. Én is források alapján igyekszem a témát megközelíteni, azonban az érdekelt inkább, hogy ezeknek az embereknek – akiknek a visszaemlékezéseit lapozgattam –, a fejében mi játszódott le.

De előtte szólnom kell nagyon röviden, az 1956-ot megelőző magyarországi egyházi állapotokról, s hogy milyen körülmények között volt kénytelen működni a katolikus egyház. 1948-ban az egyházi oktatási intézményeket is államosították, majd 1949-ben egy elnöki tanácsi rendelet teljesen neutrálisá tette az oktatási intézményeket, a hitoktatást fakultatívvá nyilvánította (tehát hittanórák a templomok környékére kerültek és kiszorultak az iskolákból). 1950-ben pedig – természetesen nem egyenlő rangú és jogú tárgyalófelek között – megállapodás született a Magyar Katolikus Püspöki Kar és a Magyar Népköztársaság kormánya között, amely igencsak szűk keretek közé szorította és ideológiailag teljesen alávetette a főlső klérust és az alsó papságot a kommunista állam apparátusának. Ennek adminisztratív megjelenése az Állami Egyházügyi Hivatalnak az 1951-es létrehozása, amely intézmény arra alakult, hogy a katolikus papnevelést, illetve a papok lelkipásztori állomáshelyét és a püspököknek a hierarchiában betöltött szerepét befolyásolja. A hatalom, hogy hol és ki lehet a püspök, hol és ki lehet a plébános ezzel kikerült az egyházi vezetés kezéből – főpapok esetén az Apostoli Szentsték kezéből – és helyette a magyar pártállam alá tartozó egyházügyi hivatalhoz került. Meg kell említenem, hogy a püspöki kar elnöke, Grósz József 1956-ig börtönben volt, akárcsak Mindszenty József hercegprímás, aki csak a forradalom napjaiban szabadult ki a felsőpetényi házi őrzetéből.

A hagyományos és speciális egyháztörténeti források az ötvenes évekből már nem nagyon állnak rendelkezésre. A Historia domusok (amelybe egy-egy rendház vagy plébánia életének legfontosabb eseményeit a jegyezte föl a helyi szerzetesi vezető vagy lelkész) az 1848-49-es események vagy az 1918-19-es politikai fordulatok vizsgálatánál jó és értékes kútfők, 1956-ban azonban már nem vezették őket olyan rendszeresen és olyan őszintén, mint az ezt megelőző történeti korszakokban. Ennek az oka, hogy a negyvenes évek második felében megjelenő koncepciók perek alkalmával a Historia domusokat begyűjtötték a különböző állami szervek (rendőrség, nyomozóhatóságok) s a benne foglaltakat – főleg a följegyzett személyes álláspontokat és véleményeket – fölhasználták a lelkészek ellen. Tehát 1956-ra már kialakult egyfajta öncenzúra, és a lelkészek nem írták le, hogy mi történt velük, a híveikkel, a lakóhelyükkel, a környezetükben. Emiatt ezek a – köztörténet számára is gyakran fontos adatokat tartalmazó – „hivatalos” egyházi források kiesnek, és itt jönnek jól azok a „puha források”, szubjektív források, amelyek közé az emlékiratok és a visszaemlékezések is tartoznak.

Előadásomat megalapozandó, alapvetően három forráscsoportot vizsgáltam. Az első – az egyik legismertebb huszadik századi katolicizmustörténetben használatos memoár – Mindszenty József: Emlékirataim (Vaduz, 1988.) című könyve. A második csoport az Új ember és a Vigília című katolikus lapok hasábjain 1991 és 1993 között megjelent visszaemlékezések (amelyek nemcsak az 1956-os forradalom eseményeit, hanem a negyvenes évek egyházellenes támadásait és a Rákosi-diktatúrának, illetve a Kádár-korszaknak a valláspolitikáját is jól bemutatják). Ezeket kötetbe rendezte – átfogó bevezető tanulmánnyal kiegészítve – Elmer István: Börtönkereszt (Budapest, 1994.) címmel. A harmadik forráscsoport, amit vizsgáltam Balogh István irathagyatékának egy része, amely tartalmazza visszaemlékezéseit, valamint politikai jellemrajzokat közül azokról a szereplőkről, akik 1944 és 1956 között a politika világában tevékenykedtek. Ezek a följegyzések – amelyek sajtó alá rendezésében és földolgozásában közreműködök – a nemrég elhunyt kiváló egyháztörténeti kutató, Borovi József tulajdonában voltak, s várhatóan a közeljövőben kerülnek publikálásra.

Mindszenty József az emlékiratait már az 1950-es évek végén elkezdte írni. Főleg a házi őrizetéről emlékezett meg könyvében, majd

ismertette Budapestre jutásának körülményeit. Egyből a Prímási Palotába ment s pillanatok alatt az ország politikai életének központi szereplőjévé vált. Nagy Imrével, Tildy Zoltánnal vagy Erdei Ferencsel közvetlen kapcsolatban és egyeztetéssel volt, s mentorkodott a keresztény pártok szervezése fölött. Mindezekről azonban csak nagyon szűkszavúan olvashatunk emlékirataiban. Mind a fogsága, mind az 1948-49-es pere nagy szövegrészt tesz ki, ellenben az ötvenhatos eseményekkel szűkszavúan foglalkozik, és inkább a való életbe való visszatalálásának az elemeit és személyes momentumait emeli ki.

Nézzünk néhány további egyházi visszaemlékezőt!

Endrédy Vendel zirci ciszterci apát 1956. november 1-jén nyerte vissza szabadságát. Azt tartotta legfontosabbnak, hogy leírja a börtönviszonyokat: éjszakánként nem hagyták aludni, majd cellájában két nap alatt több száz poloskát talált meg és volt kénytelen elpusztítani. A börtönőrök „engedménye” volt, hogy kapott egy breviáriumot (ami a katolikus papok kötelező napi imarendjét tartalmazza). Nagy szerencseként értelmezte, hogy talált egy négylevelű lóherét. Endrédy emlékirata 1956 novembere és 1957 januárja között íródott és kritikus, sok helyen megrázóan realista képet rajzolt a Rákosi-korszak börtönviszonyairól is és az állam-egyház kapcsolatról is.

Pálos Antal 1951 és 1954 között jezsuita provinciális volt. Vácott raboskodott, ahol a börtönparancsnokság október 26-án (vagy 27-én, vagy 28-án – erről mind a szakirodalom, mind a visszaemlékezések mást írnak) megegyezett a városi forradalmi bizottsággal, hogy az itt őrzött foglyokat, szabadon hivatalosan nem is bocsátják, de a börtönőrség passzív asszisztenciája mellett föltartóztatás nélkül távozni engedik őket. Így aztán tizenöt-husz jezsuita szerzetes is Pálossal – mint egykori provinciálissal – az élen kiszabadult. A visszaemlékezés megörökíti, hogy több váci polgár ruhákat és élelmet vitt a szabaduló raboknak. A korábbi jezsuita tartományfőnök és szerzetesei a váci segédpüspökhöz mentek. Egyrészt, hogy jelentsék, kiszabadultak, másrészt, hogy legalább papi öltözethez jussanak. Ezzel szemben a főpap, Kovách Vince nem fogadta őket, mondván, hogy nagyon sok dolga van, ellenben a titkárával küldött száz-száz forintot, hogy minél hamarabb hagyják el a püspöki palo-

ta épületét és a szociális nővérek társaságának a rendházába utalta őket, ahol ebédet kaptak. Pálos erről így írt: „Igen nagy pofon volt ez a civil lakosság segítőkészsége után; éppen egyházi részről fogadtak így!” 1956. október 30-án Pálos Antal Budapestre ment és néhány nap alatt megszerkesztette a Szív újság című – a jezsuita rend által kiadott – hitbuzgalmi lapot, ami meg is jelent (ez az egy száma a forradalom napjaiban). A Jézus Szíve templomban – ami bebörtönzése előtti utolsó papi állomáshelye volt – misét akart mondani, de az ott templomigazgatóként szolgáló békepap nem engedte meg neki.

Bulányi György piarista szerzetes 1952-ben került börtönbe. Az ő perének a szegedi lelkész Lakos Endre volt a harmadrendű vádlottja, aki aztán 1956-ban nyugatra távozott, és Bécsben az emigráns magyar fiatalok körében lelkipásztorkodott. Bulányi szintén Vácott raboskodott. Saját emlékezete szerint 1956. október 27-én szabadult. Megkapta a civil ruháját, és hazatért a családjához Budapestre. November 4-én a fegyveres ellenállás egyik központjába, a jogi egyetemre ment, hogy fölveszi a harcot a bevonuló szovjet csapatokkal. Kért egy géppuskát, és visszaemlékezésében nagyon érzékletesen leírja, hogy micsoda vívódás eredményeként döntötte el – emlékezve, hogy egyik könyvnek a címe: Isten, a szeretet –, katolikus papként nem foghat fegyvert embertársai ellen.

Érdekes figura az 1956-ban fővárosi (a székesfehérvári egyházmegye kötelékébe tartozó) papnövendék, Tabády István. Katonatisztként, századosként szerelt le az ötvenes évek elején, és 1954-től tanult teológiát a budapesti Központi Szemináriumban. Katonás jelleme ide is kísért. Mivel tíz-tizenöt évvel idősebb volt szeminarista csoporttársainál, elég hamar a befolyása alá tudta őket vonni, akik hallgattak is rá. A békepapi mozgalom ellen igyekezett őket hangolni – sikeresen. Kispapjait – állítólag Mindszenty kérésére – azzal bízta meg, hogy az ÁEH-nak az irattárát védjék meg. 1956 októberében valószínűleg az egyházügyi hivatalnak a Pasaréti utcai székházában – ez egyébként jellemző volt a legtöbb helyi pártközpontra – is elkezdődött a hivatalos levelek megsemmisítése, hogy tevékenységükről ne maradjon dokumentáció. Ezért a tevékenységért később több kispapot kizártak a szemináriumból, s a visszaemlékezőnek nagy csalódása, hogy saját teológiai tanáraik és papi előjáróik vizsgálódtak ellenük és írtak róluk jelentéseket.

S utolsóként a visszaemlékezők közül Havass Gézát említem, aki szegedi polgári családnak a leszármazottja és Glattfelder Gyula csanádi püspöknek volt a titkára a negyvenes évek elején. 1956-ban Budapesten szolgált a Szent István-bazilikában. Ő temette el a harcok során agyonlőtt – szintén szegedi származású – Danner János műegyetemi hallgatót. A bazilika mellett dolgozva Mindszenty visszatérésében megszervezésében is részt vett. 1956. október 30-án Tildy Zoltán telefonhívására a hercegprímás először a parlamentbe, majd a Prímási Palotába ment, mindkét helyre Havass kísérte. Itt jegyezte föl egyik emléket, a Prímási Palotában tapasztalható állapotokról: „A házon belül hatalmas tömeg nyüzsgött, jobbra férfiak, a régi világ emberei, akiken látszott: valamit várnak a bíborostól. Fölsímerve ezt az ellen-szenves érdeknyüzsgést, elkeseredetten hagytam el az épületet.” Kis túlzással mondhatjuk, hogy se szeri, se száma az 1956-ban megszerveződő – pontosabban csak megalakuló – katolikus vagy keresztény jelzőt a nevükben viselő pártoknak, s ezek némelyikét igen erősen a saját befolyása alá igyekezett vonni Mindszenty – sikerrel (csak éppen a többpártrendszer nem valósult meg).

A harmadik – már említett, általam használt – forrás Balogh István (a korszakban elterjedt névén: Balogh páter) 1960-61-ben írt visszaemlékezései. Balogh István 1944 és 1949 között meghatározó alakja volt a magyar politikai életnek. Előbb a miniszterelnöki hivatal államtitkáráként tevékenykedett, majd a Független Kisgazdapárt főtitkára lett. 1947-ben létrehozta a koalíció „lojális ellenzékének” számító Független Magyar Demokrata Pártot – korabeli elnevezéssel Balogh Pártot – amely az országgyűlési választásokon a szavazatok 5%-át tudta megszerezni. Mint Rákosi Mátyás bizalmasa 1949-ben a népfront listáján szerzett parlamenti mandátumot, majd a kollektív államfői testület, az Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja volt 1951-ig. A politikától 1956 után vonult vissza. Élete utolsó húsz évét lelkészi szolgálattal töltötte Budapesten az emlékiratok egyik – általam a következőkben bemutatandó – részében ábécés sorrendben végigvezeti a korszak – az 1944 és 1956 közötti időszak – politikai elitjének a reprezentánsait.

„Erdei Ferenc, az ő jellemzése nehéz tétel – kezdi Balogh. Ennek az országnak több kárt senki sem okozott, mint Erdei Ferenc, aki egy parasztpártinak öltözött kommunista.” Erdei 1944 decemberétől 1956 no-

vember 4-ig szinte minden magyar kormánynak tagja volt, és a földművelésügytől az igazságügyön át a belügyig sok miniszteri poszton volt. Azt írja róla Balogh, hogy „...amikor ki kellett fosztani a kastélyokat, elrabolni mindent, akkor ő volt a belügyminiszter, amikor a parasztot, visszakapott földjéről bele kellett tenni a kolhozokba, akkor földművelésügyi miniszter volt, mikor a magyar alkotmányt össze kellett törni, az ezer éves alkotmányt szétzúzni, akkor igazságügyi miniszter volt. Amit senki sem vállalt volna, azt ő lelkesedéssel csinálta.” Majd így folytatja: „1956-ban természetesen Nagy Imre kabinetjében volt, és ő vezette az oroszokhoz azt a katonai küldöttséget, amelynek Maléter is a tagja volt. Malétert fejbe lőtték, ő az Akadémia főtitkára lett, most a Hazafias Népfront főtitkára.”

„Gerő roppant erőszakos ember volt. Nem tűrt ellentmondást. Rákosi után ő következett a kommunista párt ranglistáján. A minisztertanácson akármelyik miniszter, vagy helyettese szólalt is fel, óvatosan vigyázott arra, hogy ne képviselje a saját álláspontját, ha az eltért Gerőétől.” A páter Gerőre ugyanazt az ellentmondást nem tűró kommunista diktátornak, vagy merev dogmatikus politikusnak a képét alkalmazza, mint Rákosira is. Ugye Marosán György, aki szociáldemokratából lett szintén – ha jól emlékszem már október 30-tól a Nagy Imre-kormánynak is államminisztere, aztán persze a Forradalmi Munkáspárt kormányának is. Marosánt tehetségtelen, de demagógiája, meggyőző fellépése és jó kiállása miatt sikeres politikusnak tartja Balogh. „Igazi szerepe ötvenhat után kezdődött – írta politikus pap –, amikor a munkáspárt szónoka volt, államminiszter, a politikai bizottság tagja, stb. lett, csak hogy kitört belőle az ellenzéki vér, némelyek szerint még az antiszemitizmus is.”

Nagy Imréről, a forradalom miniszterelnökéről a következőket jegyzete föl Balogh István: „Kispolgári egyéniség volt, jóhiszemű és jószándékú. Semmiféle erőszakban nem vett részt, ezért tudta ötvenhatban a környezete, különösen Tildy és Erdei, fedezet nélkül kalandba vinni. Később belügyminiszteret cserélt Erdeivel. Majd a képviselőház elnöke és miniszterelnök (kétszer is). Mikor enyhíteni kellett, őt tették előre, mikor erőszak kellett, Erdeit tették oda.” Ez nagyon jól jellemzi Balogh Nagy Imréről alkotott – legkevésbé sem hízelgő – képét. Négy-öt évvel a forradalom után és két-három évvel Nagy Imre halála után (már vagy még?) mennyire súlytalan, és tehetségtelen politikusként ábrázolja az egykori miniszterelnököt, és – mint látjuk – Tildyt, vagy Erdeit – meg-

győződéseim szerint tévesen – jóval nagyobb formátumú közszereplőnek gondolta. „Első nagy cselekedete volt – írta Nagy Imréről –, a földreform. Ez normális menetűnek indult. Az egyház is beleesett, de nem az egyház ellen irányult. Főbe lőtték, mint hazaárulót.” Köztudott, hogy nem főbe lövésről volt szó: Nagy Imrét és társait 1958. június 16-án kötél által végezték ki.

Kádár Jánosról is írt Balogh: tehetséges, kompromisszumkereső, és erőszakmentes politizálást hirdető pártvezetőként mutatta be, akit a Rákosi-rendszerben csúnyán meghurcoltak és letartóztatták. Egyetlen esetet említett a páter Kádárral való jó kapcsolatának példájaként. Balogh István még 1945-ben engedélyt szerzett a Magyar Nemzet, és a Mai Nap című lapok megindítására. 1957-ben azonban Mai Nap címmel indult egy Pest megyei újság, ami kapcsán Balogh levelet írt Kádár Jánosnak, amelyben arra figyelmeztette, hogy 1945-ben ennek a lapnévnek a használatára jogot szerzett, amelyről nem mondott le. Kádár ennek hatására – legalábbis Balogh állítása szerint – megváltoztatta a lap címét, és ezzel valóban elismerte a lappal kapcsolatos jogait.

A legérdekesebb Rákosi Mátyás bemutatása. „Csak kint, Moszkvában ismerkedtem meg vele. Az ő idétlen figurája természetes ellenszenvet váltott ki nemcsak belőlem, hanem mindazokban, akik akkor látták először. Az ügy érdekében ezen túl kellett magunkat tennünk. Velem igen figyelmes, és előzékeny volt.” Itt írta meg a páter, hogy 1945 márciusában Szegeden, Rákosi kifejtette neki, hogy milyen jó a katolikus papoknak, mert minden egyes plébániahivatal egy pártirodaként funkcionál, és bárhova is megy egy katolikus pap, ott szövetségeket tud találni. Már az 1948-as fordulat utáni Rákosiról olvashatjuk a következőket: „Később hatalma növekedésével ellentmondást nem tűrt. Nem beszélt, de látszott rajta. Gyűlöletté változott benne minden, és alkalom adtán bizony kíméletlen tudott lenni, külseje is predesztinálta erre. Alacsony, nagyfejű, hosszúkarú, szinte gnómszerű jelenség volt. Sokat dolgozott, állandóan olvasott.” Jól látta Balogh, hogy Sztálin 1953-as halála és a desztalinizáció-korszakában, az SZKP huszadik kongresszusa után Rákosinak mind a nemzetközi, mind magyarországi befolyása igencsak lecsökkent. „Mikor jött Hruscsov, személye már nem lett támadhatatlan. Így kerülhetett vissza Nagy Imre a miniszterelnöki székbe. Hatalma csökkent. Lassan előrevetette árnyékát mindaz, ami 1956-ban bekövetkezett.”

Összességében azt mondhatjuk, hogy kortársi, korabeli katolikus egyházi visszaemlékezések egyelőre nagyon szűkösen állnak rendelkezésünkre. Az emlékezéseknek a legnagyobb problémája a szubjektivitás. Ez az előbb bemutatott szövegeken is érződik. Havass Géza kvázi erkölcsi bíró szerepében lépett föl és ítélte el a magyar katolikus egyház vezetőjétől politikai támogatást várókat. Pálos Antal a váci püspököt bírálta. Balogh István pedig maró, lesújtó és személyeskedő kritikával illette a bukott Rákosi-kurzus szinte valamennyi politikusát. Legfontosabb, hogy a rendelkezésünkre álló „kemény források” alapján ezeknek a kritikáját elvégezzük, annak tudatában, hogy valószínűleg azok is elfogultak, mert vagy nyíltan, vagy titkos úton Rómába eljuttatott dokumentumok (egyházi oldalról), vagy Magyarországon a pártapparátus, az államigazgatás, a bíróságok stb. számára készült iratok (az állam oldaláról). Tehát ezek sem biztos, hogy szubjektivitástól mentesek. Mindezek mérlegre helyezésével és a még elő kortársak megszólaltatásával lehet talán – ha egyáltalán lehetséges – rekonstruálni a valóságot s azt, hogy a fejekben, az emberekben mi játszódott le 1956-ban, és ez a kép aztán hogyan alakult akár 1960–61-re (mint Balogh esetében), akár az 1990-es évek elejére (mint ahogy a többi idézett visszaemlékező esetében). Talán általános érvényű lehet, hogy a visszaemlékezéseknek a történettudományban nagyon fontos szerepe van, bár ezeket megfelelő kritikával kell használni. Bizonyára még sokan élnek azok közül, akik akár formálói, akár külső szemlélői, megfigyelői voltak ezeknek az eseményeknek. Érdemes őket megszólaltatni s a megélt eseményekről alkotott nézeteiket fontos figyelembe venni.